8. *Julii Caesaris Scaligeri*, viri clarissimi, Poetices libri septem / Ed. II. – Lugduni, 1594.
9. *Rantzau Heinrich*. Epitaphia in obitum patris. – Leipzig, 1584.
10. *Theodori Bezae*. Vezelii poemata varia: Silvae, Elegiae, Epitaphia, Epigrammata, Icones, Emblemata, Cato, Censorius. – Geneva, 1597.

Отримано 2 листопада 2010 р. *м. Київ*

Петро Білоус

УДК 821.161.04.09

ЧИТАЮЧИ ДМИТРА ЛИХАЧОВА

У статті переглядаються деякі концепції російського медієвіста Дмитра Лихачова (зокрема щодо походження літератури Київської Русі, стилю монументального історизму), позначених впливом імперського дискурсу у тлумаченні давнього письменства. Автор статті доводить, що ідеї, які продукував Д. Лихачов під впливом радянської ідеології, непридатні для української літературної медієвістики.

Ключові слова: літературна медієвістика, монументальний історизм, імперський дискурс.

Petro Bilous. While reading Dmitri Likhachov's works

The article reconsiders some concepts of a Russian medievalist Dmitri Likhachov, first and foremost those concerning the origins of Kievan Rus literature and its monumental historicism. The author argues that Likhachov's ideas which stood under the influence of Soviet ideology can hardly be used by Ukrainian medievalism, since they reproduce the imperial interpretations of ancient literature.

Key words: literary medievalism, monumental historicism, imperial discourse.

Наукова спадщина Д. Лихачова – це, без сумніву, помітне явище в російській науці та у славістиці XX ст. Його праці з медієвістики щоразу актуалізуються, коли заходить мова про давню літературу, адже дослідник висвітлив концептуальні питання розвитку східнослов'янського письменства X – XVII ст., запропонувавши свої відповіді й розмисли щодо його системи жанрів, поетики, стилів, провідної тематики й художньої специфіки. Доробок академіка має фактологічне й методологічне значення і для українських дослідників, котрі досі не обходяться без посилань на думки й авторитет визначного вченого. Проте, як показують спостереження над публікаціями нинішнього часу, ніхто й не сумнівається у вироблених Д. Лихачовим концепціях. Його щедро цитують, кладучи наукові положення в основу студій із давнього письменства. Здається, що над українськими медієвістами тяжіє авторитет не лише цієї постаті, а й (за інерцією) непорушних засад російської науки, котра тривалий час визначала пріоритети у вивченні давньої літератури (зокрема доби Київської Русі) і для філологів України.

Проте чи все в доробку Д. Лихачова може беззастережно приймати українське літературознавство? Американський славіст Ева Томпсон, яка, на відміну від наших співвітчизників, не заворожена досвідом російського вченого, зараховує його до помітних "трубадурів імперії", котрий причетний до "специфічного змішування національної ідентичності з імперською, що й привело до співпраці Лихачова з державою задля зміцнення образу "російської слави" серед росіян та іноземців" [9, 246]. Дослідниця подає характеристику праці "Сміховий світ давньої Русі" (1976), доводячи безпідставність тези автора про те, що "гумор давньої Русі належить до категорії європейського середньовічного гумору": "Між літературами Московії та середньовічної Європи була принципова різниця. Література Заходу, сміючись над правилами, щоразу їх

підтверджувала, тоді як московська література очорнювала правила і звертала на них увагу тільки для того, щоб посміятися з них. Отож література давньої Московії та середньовічна література Заходу належать до різних категорій у загальносвітовій гумористичній літературі. Спроба Лихачова представити їх як породження однаковими суспільними традиціями є одним із прикладів розбудови престижу своєї держави, і ця розбудова була завданням, що його російські інтелектуали виконували в різні епохи, застосовуючи різноматнітні методи" [9, 257].

Не вдаючись до загального аналізу наукової спадщини Д. Лихачова, виокремлю декілька проблем, порушених академіком, котрі для української літературної медієвістики мають принципову вагу. Одна з них – "виникнення російської (русской) літератури" на території... нинішньої України. Зупинюся на схемі, запропонованій дослідником і, власне, санкціонованій радянською ідеологією. Його книжка "Возникновение русской литературы" (1952), написана після Другої світової війни, мала би влитися в тон сталінського тосту про "великий русский народ", проголошеного з нагоди перемоги над Німеччиною. Пафос цієї праці в пізнішому доробку вченого дещо згас, проте чимало її тверджень розчинилося в тих студіях, де мова заходила про "пролог російської (русской) літератури" [див.: 1; 3; 6]. Цікаво, що до тритомника вибраних праць [див.: 2] це дослідження не ввійшло, бо, мабуть, автор відчував штучність давніших міркувань на догоду ідеології, а в останній із прижиттєвих книжок [див.: 4] зосередився на питаннях історичної поетики, хоча, звісна річ, увів у контекст російської літератури всі твори, написані в Києві, Чернігові чи Галичі. Запропонована Д. Лихачовим схема в цілому без змін повторюється й іншими російськими дослідниками.

Виникнення літератури на Русі, на думку академіка, безпосередньо пов'язане з офіційним прийняттям тут християнства від Візантії. Вибір саме такого віросповідання збігся зі внутрішньою потребою запровадити письмо власною мовою, а східна церква якраз і дозволяла проповідь та богослужіння "своєю національною мовою". Далі Д. Лихачов висуває тезу про "літературу-посередницю", якою стала для Русі болгарська (перекладна й оригінальна). Адже за століття до хрещення Русі нова релігія була вже поширена в Болгарії. Її мова (старослов'янська) подібна до давньоруської, тому чужі писемні твори легко засвоювалися на Русі й формували фонд літературних пам'яток. Суттєвий момент у схемі Д. Лихачова: "Основне полягало в тому, що сам руський ґрунт (русская почва) був добре підготовлений для мистецтва слова" [1, 40] (ідеться про його усні форми).

Загалом така схема, у якій враховано зовнішні і внутрішні чинники виникнення літератури на Русі, не викликає принципових заперечень, окрім потреби уточнити, чи існували в ту пору "національні мови", чи була тоді "давньоруська мова" й чи варто абсолютизувати роль болгарської літератури як посередниці між Візантією та Руссю. Заперечення викликає вихідне положення про те, що йдеться про виникнення *таким чином* російської літератури. Гадаємо, що процес її появи варто віднести принаймні до зародження Московського царства (XV ст.), бо, наприклад, новгородські писемні пам'ятки чи ті, які опинилися у Володимирі та Суздалі, – прямий наслідок і трансформація київської традиції. Власне, це питання мали б вивчати російські дослідники, бо це їхня внутрішня проблема, але ж чи вони відмовляться од "великого наследия"?

Те "наследие" Д. Лихачов скрізь і послідовно називає "древнерусская литература"; цей термін у нього однаково стосується як письменства Київської Русі (XI – XIII ст.), так і літературних пам'яток Московії (XV – XVII ст.). Така дефініція має замаскований ідеологічний зміст, особливо щодо києворуської літературної спадщини.

Передусім слід визначитися з атрибуцією цього раннього періоду, адже з його називанням пов'язані певні культурні й історичні параметри. Гадаємо, що міф про "спільну колиску" трьох східнослов'янських народів оджив своє, тому термін "давньоруська література", котрий позначав "спільний період" у їх культурному розвитку – штучний (як пізніше – "радянська література"). Не можемо й надалі приймати твердження про те, що пам'ятки XI – XIII ст. – "пролог русской литературы", і слухняно погоджуватися, що власне українське письменство з'являється десь у XV ст. Хто нині може повірити в ідеологічну нісенітницю, нібито літературні твори, написані в Києві, Переяславі, Чернігові, Галичі ("Повість минулих літ", "Слово про Закон та Благодать", "Сказання про Бориса і Гліба", "Слово про Ігорів похід"), котрі з'явилися задовго до того, як виникло Московське царство – це набуток російського письменства? Щоправда, російські гуманітарії досі не позбулися цієї містифікації й далі видають згадану спадщину за "исконно" свою.

Найпростіший і найпоширеніший спосіб термінологічно окреслити літературу – дати їй означник від назви держави. Оскільки йдеться про Руську землю, Русь (саме такий топонім фіксується в найдавніших писемних пам'ятках), то в наукових працях, відповідно, має фігурувати *руська література*. "Давня Русь" – то вигадка російських істориків, котрі прагнули довести "давність" Росії ("нової Русі"); обмежено вони вживали й термін "Київська Русь" (що з'явився десь у XIX ст.), бо називати Русь "київською" – значить залишати в найменуванні компонент, який вибивав із-під ніг "великорусской идеи" географічний, ідеологічний і культурний ґрунт.

Чи можемо застосовувати до літератури Русі означення "давньоукраїнська" чи просто – "українська"? З огляду на те, що етнонім "Україна" в той період не функціонував (уперше його використано на позначення невеликої території – Переяславської землі – лише 1187 року), виникає сумнів у природності застосування цього терміна до літературних пам'яток XI – XIII ст. Але якщо виходити з того, що йдеться про початковий, ранній період в історії української літератури, то цілком логічно і його називати "українським" або "давньоукраїнським". Дослідження медієвістів в останні роки аргументовано потверджують, що літературні й культурні традиції Русі не тільки "відгукнулись" у наступних віках розвитку українського письменства, а й послужили генерувальною основою для нього, стали тим живим зерном, із якого проросли нові пагони на літературному дереві вітчизняної культури. Отже, ідеться про спадкоємність духовного надбання Русі в подальшому творенні української літератури, що могло статися лише за умови їх *однорідності*; тому й терміни "давньоукраїнський", "український" закономірно мають це відображати.

У книжці Д. Лихачова "Людина в літературі давньої Русі" (перше видання – М. – Л., 1958; друге видання – М., 1970) один із розділів має заголовок: "Стиль монументального історизму XI – XIII ст.". Ця назва згодом стане визначенням стилю окресленого хронологічно періоду (Київська Русь), своєрідним терміном, котрий широко використовуватимуть як російські, так і українські медієвісти. У згаданій, а також у наступних працях ученого це поняття буде регулярно застосовуватись, обростаючи певними уточненнями й аргументаціями, і перетвориться на застиглий термінологічний штамп, який ніхто ніколи не піддавав сумніву. Та й сам Д. Лихачов посилався на власний доробок, заводячи мову про "стиль епохи", як, наприклад, у монографії "Розвиток російської літератури X – XVII століть. Епохи і стилі" [див.: 6, 64-67]. Треба віддати належне дослідникові, котрий послідовно дбав про вивчення художності давнього письменства, зокрема про його поетику [див.: 5]. У спробі визначити

стиль літературних пам'яток Київської Русі вбачається "стильовий" підхід до характеристики писемної словесності – саме його застосовували М. Гнатишак та Д. Чижевський іще до Д. Лихачова. Зокрема, праця М. Гнатишака "Історія української літератури" була надрукована у Празі 1941 року (тут згаданий період означено як "візантійський стиль"), а "Історія української літератури" (давній період) Д. Чижевського з'явилася 1942 року в Мюнхені, де діяв Український вільний університет. Саме останній автор запропонував для означення літератури XII ст. (на цей час припадає розквіт старокиївського письменства) назву "стилістичний "монументалізм" (слово "монументалізм" у Д. Чижевського вжите в лапках, що свідчить про певну умовність терміна).

З огляду на перегук термінологічних означень стилю в українського й російського дослідників, закономірно поставити питання: хто в кого "підглянув" цей термін "монументалізм"? Хронологічно його першим ужив Д. Чижевський (1942), котрий так тлумачив стилістичний "монументалізм":

а) "вибудова з окремих розмірно нечисленних стилістичних елементів, обмеженість на малу кількість у вживанні прикрас та скупчення уваги на змісті";

б) "відносно проста композиція творів", "окремі елементи викладу просто йдуть один за одним";

в) "любов до сталих формул, які часто повторюються в тому самому творі, або в розділі, або в різних розділах твору";

г) "основні ідеологічні риси – ідеологія "великодержавна", уявлення про династичну та державну єдність Русі, "християнський оптимізм" [10, 74-75].

Чи знав Д. Лихачов праці українського колеги, який у Радянському Союзі був забороненим автором? Знав, бо посилався на них, зокрема двічі у книжці "Розвиток російської літератури XI – XVII століть". Один раз це стосується тлумачення Д. Чижевським зміни стилів за принципом маятника [див.: 12]. Удруге цього вченого згадано у зв'язку з визначенням бароко як "стилю епохи" (джерело посилання те саме). Виходить, те, що категорично заборонялося українським ученим (згадувати будь-де ім'я Д. Чижевського), дозволялося науковцям із Ленінграда чи Москви. Не виключено, що Д. Лихачов міг бути знайомим і з іншими студіями українського літературознавця, але "скромно" те замовчував, зокрема й запозичення терміна "монументалізм". А запозичити він його міг не конче з "Історії української літератури (давній період)", а й зі згаданої в посиланнях праці "Порівняльна історія слов'янський літератур" (її видано в Києві 2005 р.). У розділі "Раннє середньовіччя" такий термін уживається для характеристики стилю старокиївських творів [див.: 11, 62]. Проте Д. Лихачов витлумачив цей винайдений Д. Чижевським термін по-своєму. По-перше, він зняв слово "стилістичний" і замінив його словом "історичний", отож у нього вийшов "історичний монументалізм", під яким він розумів переважно такі два аспекти:

1) "стиль монументального середньовічного історизму щільно пов'язаний із феодальним устроєм суспільства, з лицарськими уявленнями про честь, права та обов'язок феодала, про його патріотичні обов'язки тощо. Стиль цей розвивається головно в літописах, у воїнських повістях, у повістях про князівські злочини, але проймає собою й інші жанри" [7, 25];

2) "це мистецтво, здатне втілити героїзм особистості, поняття честі, слави, могутності князя, станові відмінності у становищі людей" [7, 35]. Більшу частину розділу "Стиль монументального історизму XI – XIII ст." приділено характеристиці образу князя (феодала), яка зіткана переважно з "політичних понять".

Д. Лихачов схильний визнавати, що структура “монументального історизму” повторює, копіює, наслідує структуру феодального суспільства, тож виходить, що стиль постає ніби ілюстрацією соціуму, а не самодостатнім художнім явищем. Чому вчений тримається такої позиції, можна зрозуміти; адже працю створено в умовах панування радянської ідеології, яка й на трактування давніх літературних явищ накладала свій відбиток. Риси “монументального історизму” науковець “витягує” здебільшого з історичної прози (літописи, воїнські повісті), котра творилася на замовлення можновладців і була історично й політично заангажованою: автори дбали про те, аби звеличити правителя, розкрити його героїчні риси, піклування про державу, патріотизм, громадянський обов’язок, самовідданість, честь і шляхетність тощо. Характеристика князя, в інтерпретації Д. Лихачова, дуже добре накладалася на партійних вождів радянської епохи, хоча тепер практично всім відомо, якими насправді були ті вожді як люди й політики. Літописці у своєму часі запобігали перед князями та церковними феодалами, а вчений, інтерпретуючи давні літописи та інші твори, запобігав (найвірогідніше, задля самозбереження) перед можновладцями нового часу. Хоча треба віддати належне професіоналізму російського дослідника: його розмисли про літературні явища містять чимало посутніх філологічних спостережень, які стосуються специфіки словесної творчості.

Якщо порівнювати студії Д. Лихачова і Д. Чижевського у площині їхнього тлумачення давніх стилів, то можна констатувати, що мета в кожного була своя: український учений в еміграції прагнув збагнути художню суть старовинного мистецтва вітчизняного слова, а російський на теренах СРСР змушений був обслуговувати офіційну ідеологію. Його літературознавча концепція у тлумаченні давньої літератури не суперечила марксистській доктрині. Там же, де годі було уникнути мови про релігійність, зв’язок із церковною практикою, із символічно-алегоричним зображенням дійсності, небажані риси об’єкта вимушено завуальовано науковою риторикою про “омирщение” літератури, сильний світський струмінь у давньому письменстві, проникнення у літературу “елементів реалістичності”.

На мій погляд, визначення стилю літератури XI – XIII ст. як Д. Чижевським, так і Д. Лихачовим уже застаріло й не відповідає художній специфіці давнього письменства. Думки про “монументалізм” або “риси монументалізму” навіяні, мабуть, мистецькими реаліями XX ст. й не мають жодного стосунку до означеної доби. Російський дослідник не уникнув у своїх визначеннях уявлень про монументалізм радянської епохи, який проявив себе в багатьох видах мистецтва, зокрема в архітектурі, скульптурі, музиці, а також у “громадьи планов” соціалізму. Ураховуючи образно-стильові особливості словесної творчості Середньовіччя, варто вести мову про *символічно-алегоричний стиль* давньої української літератури (від її виникнення в XI ст. – до доби Бароко, з початку XVII ст.).

Для розуміння і тлумачення таких текстів необхідні особливий літературознавчий інструментарій, адекватна його художній природі методика. У цьому сенсі оптимальним видається метод герменевтики, складовою частиною якої постає екзегетика. Християнська екзегетика зосереджувалася на тлумаченні Нового Заповіту. Святе Письмо трактувалося як буквально, так і містично. Сакральний текст піддавався чотирьом інтерпретаціям: 1) *історичній* (розгляд біблійних фактів і подій як реальної історії); 2) *алегоричній* (ті самі факти й події розглядалися як аналог інших, завуальованих фактів і подій; наприклад, легенду про те, як Йосип, проданий братами й кинутий до в’язниці, був звеличений, розуміли як алегорію зрадженого й покинутого учнями Христа,

засудженого, розіп'ятого, а потім воскреслого); 3) *тропологічній* (факт чи подія трактувалися з погляду моральної настанови: притчі про сіяча, про кукіль, про немилосердного боржника, про робітників у винограднику, про слухняного і неслухняного сина, про гостей весільних та ін.); 4) *анагогічній* (піднесене тлумачення) – у подіях та фактах розкривалася сакраментальна, тобто священна, релігійна істина: наприклад, відпочинок сьомого дня християни інтерпретували як вічний відпочинок у небесному спокої. Отже, виходило, що буквальний сенс священного тексту оповідає про минуле, алегорія навчає віри, мораль наставляє, а прагнення людини відкриває анагогія (від грец. *ana* – рух угору). Наприклад, біблійний Єрусалим витлумачували в чотирьох значеннях: у буквальному – як земне місто, в алегоричному – як церкву, у тропологічному – як праведну душу, в анагогічному – як "небесний град" (за Августином Блаженним). Християнська екзегетика широко застосовувалася для тлумачення середньовічного письменства, "заплідненого" біблійною алегорією та символікою.

Візьмімо для прикладу давньоукраїнський текст, зокрема оповідь із "Повісті минулих літ" про чудесне одужання князя Володимира: [У рік 988] "А за Божим приреченням в сей час розболівся Володимир очима. І не бачив він нічого, і тужив вельми, і не догадувався, що зробити. І послала до нього цесариця посла, кажучи: "Якщо ти хочеш болісті сеї позбутися, то відразу охрестись. Якщо ж ні, – то не позбудешся сього". І це почувши, Володимир сказав: "Якщо буде се правда, – воістину велик Бог християнський". І повелів він охрестити себе <...>. І коли возложив єпископ руку на нього – він одразу прозрів. Як побачив Володимир це раптове зцілення, він прославив Бога..." [8, 63].

Звісно ж, у літописі не йдеться про факт з історії хвороби знатної особи, бо в наведеному тексті, за канонами середньовічної поетики, слід прочитувати алегоричне тлумачення того, як Володимир зважився прийняти християнську віру. Тут несподівана сліпота – це символ сліпоти духовної, адже раніше князь дотримувався предківських звичаїв – язичницьких. Хвороба символізує кульмінаційний момент у житті Володимира, коли йому доводилося вибирати між вірою предків і чужою вірою християнською. Тому прозріння має очевидне алегоричне значення: віра Христова асоціюється зі світлом, яке осяває людині життєву дорогу, щойно Бог входить у її душу.

Нинішнім філологам необхідно зважати на те, що Д. Лихачов репрезентував офіційну російську (радянську) науку, тому його тлумачення низки принципових питань, пов'язаних зі специфікою давньої літератури, варто переглянути; адже здебільшого йдеться не про російську ("русскую") літературу, а про давньоукраїнську ("руську" – від назви держави Русь). Критичне ставлення до наукових праць дослідника не має нічого спільного з модерним запереченням авторитетів. Тут річ в іншому: наскільки історично адекватним був його погляд на давнє письменство, яке він свідомо втягував в імперський дискурс.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Лихачев Д.* Великий путь: Становление русской литературы XI – XVII веков. – М.: Наука, 1987.
2. *Лихачев Д.* Избранные работы: В 3 т. – М.: Наука, 1987.
3. *Лихачев Д.* Исследования по древнерусской литературе. – Ленинград: Наука, 1986.
4. *Лихачев Д.* Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение. – СПб: Алетейя, 1997.
5. *Лихачев Д.* Поэтика древнерусской литературы // *Лихачев Д.* Избранные работы: В 3 т. – М.: Наука, 1987. – Т. 1.
6. *Лихачев Д.* Развитие русской литературы X – XVII веков: Эпохи и стили. – Ленинград: Наука, 1973.

7. *Лихачев Д.* Человек в литературе древней Руси. – М.: Наука, 1970.
8. *Літопис* Руський / За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К.: Дніпро, 1989.
9. *Томпсон Е.* Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм. – К.: Основи, 2008.
10. *Чижевський Д.* Історія української літератури. Від початків до доби реалізму. – Тернопіль: Феміна, 1994.
11.*Чижевський Д.* Порівняльна історія слов'янських літератур: У 2 т. – К.: ВЦ „Академія", 2005.
12. *Cizevsky Dm.* Outline of Comparative Slavic Literatures.– Boston, 1952.

Отримано 10 лютого 2011 р. *м. Житомир*

Зінаїда Кирилюк

УДК 82-3(470)+[929Сомов+929Пушкін]

ЕПІЗОД З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПРОЗИ В РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ (О. ПУШКІН І О. СОМОВ)

У статті висвітлюється співпраця О. Пушкіна та О. Сомова (який свого часу закінчив Харківський університет) в розвитку російської прози в період, що передував утвердженню гоголівського напрямку. Нові факти з історії створення "Повістей Бєлкіна" збагачують уявлення про міжнародні літературні зв'язки 1820-х – 1830-х років.
Ключові слова: проза, повість, мотив, задум, "Самоубийца", "Литературная газета".

Zynayida Kyryliuk. An episode from the history of prose formation in Russian literature (O. Pushkin and O. Somov)
The article sheds light upon the collaboration between O. Pushkin and O. Somov (the latter was a graduate of Kharkiv University) and its role in the development of Russian prose before Gogol. The author provides some previously unknown facts concerning the genetic dossier of "The Tales of the Late Ivan Petrovich Belkin" which enrich our knowledge about international literary relations in 1820s–1830s.
Key words: prose, story, motif, outline, "The Self-Murderer", "Literaturnaya Gazeta" ("Literary Newspaper").

1822 року в чернетці статті "О прозе" Пушкін висловив невдоволення станом сучасної прози і своє розуміння шляхів її розвитку: "Точность и краткость – вот первые достоинства прозы. Она требует мыслей и мыслей – без них блестящие выражения ни к чему не служат" [10, 15-16]. Працюючи над романом у віршах, поет 1824 року писав про можливість звернення до прози:

Быть может, волею небес,
Я перестану быть поэтом
В меня вселится новый бес,
И, Фебовы презрев угрозы,
Унижусь до смиренной прозы.

У рукописній спадщині митця залишилося близько двадцяти фрагментів і планів нездійснених прозових творів, що свідчить про труднощі, з якими зустрічався письменник через невиробленість поетики прози. Пушкін писав про надзвичайну відмінність прози від поезії. Мистецтво слова у прозі вимагало нових принципів організації художнього твору, інших способів і форм оповіді, прийомів і взаємодії різних оповідних планів, композиції. У процесі роботи мали вироблятися притаманні прозі форми словесної образності як засобів художнього вираження суті конфлікту, особливостей характерів, авторської позиції.

Прикметний для творів попереднього етапу розвитку літератури культ почуття, закони серця на той час одійшов в історію, намітилося прагнення до ширшого